

УДК 111.6 "652"

Д. Ю. Снітько

ФЕНОМЕН ЛЮДСЬКОЇ БЕЗДІЯЛЬНОСТІ В ФІЛОСОФІЇ АРИСТОТЕЛЯ

У цій статті розглянуто феномен людської бездіяльності в філософії Аристотеля. Особливу увагу приділено екзистенційним аспектам співвідношення діяльності й бездіяльності людини.

Ключові слова: людина, діяльність, бездіяльність, творчість, екзистенція.

Постановка проблеми. Звернення до проблем, пов'язаних із людською діяльністю можна було спостерігати в історії філософії доволі часто. Словосполучення «людина-діяч» стало одним із центральних в сучасній філософії, що демонструє зростання інтересу до діяльнісної проблематики.

Разом із тим, феномен людської бездіяльності майже не розроблений в літературі; поняття «бездіяльність» не зустрічається навіть у більшості філософських словників. Проте, феномен людської бездіяльності нерозривно і діалектично пов'язаний із діяльністю та існуванням людини загалом і презентує цілий пласт проблем суспільного та індивідуального характеру. Через це актуалізується потреба звернення до аналізу й переосмислення категорій «діяльність» та «бездіяльність» в історії філософії, що має важливе значення для антропологічних досліджень та соціально-гуманітарного знання загалом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В сучасній англо-американській традиції феномен людської діяльності в філософії Аристотеля досліджується переважно в контексті аналітичної традиції (проблема навмисності дій, співвідношення свободи й відповідальності тощо) [9]. Такий підхід залишає поза увагою як сам феномен бездіяльності, так і екзистенційні аспекти діяльнісної проблематики. Проте, з приводу проблеми співвідношення діяльності та бездіяльності людини в контексті вчення Аристотеля необхідно відзначити роботи М. Гайдеггера, Г. Арндт, П. Шюльца.

На пострадянському просторі поняття діяльності у Аристотеля аналізували Д. М. Ханін, В. М. Покорська, І. В. Макарова, В. І. Коломак, Б. В. Кулапін, А. П. Мальцева та ін. У більшості згаданих авторів проблемі людської діяльності приділено побічну увагу, а феномен бездіяльності людини взагалі не висвітлений.

Треба назвати роботи А. А. Гусейнова, Г. В. Воронової, де хоча й започатковано розробку феномену бездіяльності, проте приділено йому побічну увагу.

Мета дослідження. Необхідно виокремити й дослідити феномен бездіяльності як екзистенціаль людини на матеріалі філософської спадщини Аристотеля, що передбачає аналіз категорії діяльності, а також етичного вчення давньогрецького мислителя; також необхідно проаналізувати діяльність і бездіяльність в їх діалектичному зв'язку, звернувши особливу увагу на екзистенційні аспекти вказаного зв'язку.

Виклад основного матеріалу. Оскільки феномен людської бездіяльності розроблений недостатньо і представляє собою скоріше щось негативне (в тому / смислі, що постає як відсутність діяльності), дослідження даного феномену необхідно розпочати, відштовхуючись від уявлення про людську діяльність.

Проблема діяльності загалом займає важливе місце в філософських поглядах Аристотеля. Дана категорія виявляється однією з центральних як в уявленнях мислителя щодо існування матеріальних речей, так і в його антропологічних (етико-політичних) поглядах. Діяльність людини, за Аристотелем, стосується або речей або ж спілкування із іншими людьми та самої людини; дія (*praxis*) постає як основний вид діяльності особистості в політичній (суспільній) царині в якості вчинку, а робота (*ergon*) постає як основний спосіб поведінки людини із речами.

Спочатку торкнемося феномену роботи (*ergon*). «Нікомахову етику» розпочато з суттєвого зауваження щодо телеологічної сутності людської діяльності, що загалом пояснюється Аристотелем через два, дещо відмінні між собою, поняття – «*energeia*» та «*entelecheia*». Термін *energeia* походить саме від *ergon*, що означає «робота» «діло», або ж «вироблення» («произведение»). У самого Аристотеля термін *energeia* вживається саме в значенні спрямованої до мети діяльності [2, с. 54; 6. с. 713]. Поняття ж «*entelecheia*» в перекладі з грецької означає «завершення», «здійсненість».

Згадані поняття співпадають в смислі того, що вони є специфічним видом буття в його динаміці, що притаманна всьому існуючому (в тому числі – і людині). Різниця між «*energeia*» та «*entelecheia*» полягає в тому, що перше позначає «буття-в-дій», а друге – «буття-в-дій-до-завершення»; тобто, якщо перше поняття, здебільшого, акцентує динаміку становлення чи здійснення, то друге несе в собі акцент на цілісній єдності діяльності та її кінцевої мети, в якій діяльність знаходить свої завершення – смисл, сутність та останню причину (*telos*) [10]. Проте, слід мати на увазі, що поняття «енергія» та «ентелехія» нерозривно пов'язані, а сам Аристотель часто їх ототожнював в контексті актуальної діяльності.

Первинним в будь-якій діяльності (в даному випадку – виробничій, творчій) виявляється не процес її здійснення, а смисл, що зумовлює своє власне здійснення через процес діяльності. Через це, зокрема, можна стверджувати метафізичний характер людської діяльності, оскільки сфера смислів однозначно виходить за межі емпірично даного, а отже, є по суті трансценденцією. В Аристотеля людська діяльність в усіх її формах за своїм змістом є ніщо інше, як трансценденція до надемпіричних вимірів буття і протиставляється зумовленій чистою емпірією активності.

Отже, онтологічно людська діяльність в смислі роботи постає як реалізація можливості, здійснення чогось в реальності через людську активність. З іншого боку, згідно із Аристотелем, людина як найвищий ступінь живого здатна діяти в практичній сфері, тобто, визначається здатністю до дії, вчинку, практики. Поняття *praxis* (πράξις) у Аристотеля має значення свідомої діяльності людини в якості вчинку, що пов'язаний із вибором та рішенням і стосується власного буття людини [2, с. 54]. Діяльність саме в цьому смислі представляє найбільший інтерес для нашого дослідження, оскільки передбачає ставлення людини до самої себе і тим чітко відрізняється від виробництва.

Справді, Аристотель розрізняв діяльність людини як вчинок (*praxis*) і творчу діяльність людини (*poiesis*). Якщо поняття *poiesis* означало таку діяльність людини, що

спрямована на вплив щодо зовнішніх предметів, що існують незалежно від діяча, то поняття *praxis* розумілось як вид діяльності, що є самодостатнім, тобто має метою не щось зовнішнє, а виражається як дія людини щодо свого власного буття. (На основі зазначеної вище відмінності, австрійський теолог П. Шульц розрізняє творчість і практику як, відповідно, «транзитивну» і «нетранзитивну» діяльність людини [8]). Саме практику, вчинки людини, Аристотель вважав суттєвою для розгляду в якості діяльності, оскільки вона має безумовний зв'язок із людським існуванням, тоді як створені людиною предмети мають незалежне від неї існування і не можуть загалом визначати людину як добродісну чи погану, не можуть мати вирішальної ролі в справі людської ідентичності.

Такі види діяльності як трудова й творча мають спільні риси в смислі спрямованості на зовнішні щодо людини предмети, які мають окреме від людини існування після завершення їх творчої обробки; в «практиці» ж мова йде про саму людину як суб'єкт і об'єкт творчих зусиль. (Подібна позиція, зокрема, де це суперечить марксистському розумінню практики в якості предметно-чуттєвої діяльності, спрямованої на перетворення зовнішнього світу).

До того ж, з приводу людської творчості, предметної діяльності, Аристотель зазначає, що вона, по своїй суті, є лише копіюванням, відтворенням (*mimesis*) вже існуючих зразків, образів [4, с. 646]. Саме цим підкреслюється вторинний, відносний характер творчості порівняно із вчинком: «Дело в том, что всякий, кто творит, творит ради чего-то и творчество (*to poieton*) – это не безотносительная цель, а чья-то [цель] и относительная. Между тем, свершение поступка (*to prakton*) – [цель] безотносительная, а именно: благо-получение в поступке (*eupraxia*) само есть цель, стремление же направлено к цели». [2, с. 174].

На відміну від предметної діяльності й творчості, що сутнісно є відтворенням, людський вчинок унікальний в своїй екзистенційній напруженості, оскільки передбачає не просте виконання, вироблення чи виготовлення, а саме рішучість. Аристотель визначає як «діяльність» в її найбільш екзистенційному смислі саме свідомі вчинки людини, здійснені на основі розумного вибору (*proairesis*), який пов'язаний із «рішенням» (*boyle*): «...сознательный выбор сопряжен с рассуждением и размышлением. На это, кажется, указывает и само название: *проайретон* – «нечто, избранное перед другими вещами (*pro heteron haireton*)» [2, с. 101]. На відміну від вільної людини, за Аристотелем, раби позбавлені саме здатності обирати (*proairesis*), хоча загалом і можуть займатись діяльністю, і саме цим зумовлений їхній статус «знаряддя що говорить», а не «людини».

Таким чином, як було сказано вище, у Аристотеля діяльність людини розкривається через такі центральні поняття як *praxis* та *energeia*. Людською діяльністю в точному смислі, за Аристотелем, є свідомий, здійснений на основі розумного вибору вчинок щодо себе чи до іншого (*praxis*), що постає особливим видом загальної діяльності людини (*energeia*), яка спрямована до мети. В якості мети людської діяльності Аристотель визначає благо (щастя), а отже, предметом праксису людини завжди виступає її власне буття.

«*Praxis*» є вужчим поняттям на відміну від «*energeia*», яким позначалась взагалі будь-яка діяльність людини. Термін «енергія» Аристотель використовує також для пояснення буття сущого і це означає онтологічну вкоріненість діяльності, онтологічні передумови людської діяльності. Вже в рамках сучасної філософії можна було спостерігати спроби провести аналогії між психічними процесами, що відбуваються в свідомості людини та природними процесами на основі «енергетичної концепції» (наприклад, в тектології А. Богданова чи в психоаналітичній теорії З. Фрейда).

Після того, як ми визначили сутність і зміст людської діяльності, можна приступити до виокремлення концепту людської бездіяльності. Даний феномен неодноразово згадується давньогрецьким мислителем в його творах і стає очевидним,

що бездіяльність нерозривно пов'язана із людським існуванням і має вживі екзистенційні аспекти [2, с. 66, 67, 75; 3, с. 388].

Аристотель, зокрема, ставив питання про співвідношення діяльності та бездіяльності в контексті наявності у людини чеснот та доброчинності. Діяльність людини, переконаний мислитель, розкривається саме через доброчинність (тобто, вчинення добра), «ібо может быть так, что имеющийся склад [души] не исполняет никакого благого дела – скажем, когда человек спит или как-то иначе бездействует, – при деятельности это невозможно, ибо она с необходимостью предполагает действие, причем успешное» [2, с. 66-67]. Людина може проявити свої чесноти лише через діяльність і відтак може постати доброю чи лихою. Діяльність людини відкриває людську сутність, її єство, в той час як бездіяльність обертається прихованістю сутності через нереалізованість людських здібностей. Саме тому Аристотель, на відміну від Сократа, вважав істинно знаючим лише того, хто власне знання втілює у практиці.

Звернемо увагу, що Аристотель акцентує на діяльності як такій, що досягає певної мети, тоді як бездіяльність мети не має і саме в контексті досягнення мети діяльність буває успішною, тоді як бездіяльність апіорі розуміється як безуспішна. Діяльність, як єдність «енергії» та «ентелехії», має завершений смисл (*зробити, обрати*) на протилежність чистому процесу, перманентній активності без мети й остаточного завершення (*робити, працювати, обирати*). Таким чином, активність людини, спрямована до кінцевої мети можна визначити як діяльність, тоді як активність без свідомої мети та межі класифікуємо як бездіяльність.

Справді, в Аристотеля про «бездіяльність» говориться саме як про активність без мети – *ateles* [6, с. 704]. Так, Аристотель зауважує, що «сон – бездіяльність душі...», оскільки уві сні діє рослинна (*to phytikon*) здатність (*dynamis*) душі, спільна для всіх живих істот, а не розумна, притаманна людині [2, с. 75]. Бездіяльність, відтак, по-також в якості несвідомої активності людини, діяльності «рослинної душі» на протилежність розумній діяльності. В широкому смислі, бездіяльність ледаря можна назвати саме «активністю» – більш загальним поняттям, до якого може бути віднесено такі функції організму як харчування, сон чи дихання; в таких випадках діє не розумна, а рослинна здатність душі (за Аристотелем).

Отже, бездіяльність, згідно із Аристотелем, можна охарактеризувати як таку активність людини, що не є свідомою, не має кінцевої мети й завершення, характеризується нереалізованістю можливостей або ж зосереджена на задоволенні біологічних потреб – тобто, бездіяльність є нереалізованість розумної здатності людської душі. Нероба, ледар – це той, що не має спрямованого до кінцевої мети заняття, справи, а тому і не робить, не зайнятий роботою над певною справою а натомість перманентно здійснює активність, пов'язану із життєвими потребами існування, позбавлену таких атрибутів як рішення, вибір, відповідальність та завершеність. Сюди можна зарахувати навіть необхідну для виживання людини повсякденну працю в якості засобу для задоволення біологічних потреб через нескінченний ланцюг споживання (на даному аспекті діяльності особливо зауважує та Г. Арентс в своїй роботі «*The Human Condition*»).

В даному контексті треба зауважити, що в давніх греків було два уявлення про бездіяльність – по-перше, це бездіяльність як лінощі (*aergia*) й задоволення потреб через споживання та, по-друге, утримування від діяльності (*skhole*), пов'язаної з біологічним існуванням, і надання переваги споглядальному життю. В «Політиці» Аристотель говорить про пастухів, що вони є ліниві та бездіяльні (*skholazousin*), оскільки звели до мінімуму свою працю, прив'язавши своє існування до життя худоби [3, с. 388; 1, с. 99].

В даному випадку Аристотель підкреслює, що пастухи відійшли від необхідної щоденної праці, і хоча їх можна назвати лінивими, але все ж не в нашому сучасному

розумінні. Аристотель чітко відокремлював практичну діяльність людини від споглядання так, що останнє зовсім не виявляється тотожним бездіяльності. Аристотель чітко відносить споглядання до діяльності та вважає «споглядальну» (*theorethike*) діяльність, діяльність ума (*ho kata nous energon*) найвищою діяльністю людини [2, с. 281].

Виявляється, що бездіяльність в обох своїх формах (лінь-споживання – *aergia*, та утримування-споглядання – *skhole*) є сутнісно первинною щодо діяльності. Так, саме прагнення споживати щось породжує вимушену людську працю й знов виходить на перший план лінь, коли така праця не є необхідною і потреби задоволені. З іншого боку, бездіяльність як *skhole*, тобто споглядання, є необхідною перед мовою мислення, творчості й вільного свідомого вчинку.

Згадана вище діалектика діяльності та бездіяльності осмислюється Аристотелем через співвідношення таких понять як *δύναμις* та *ἐνέργεια*, активність та пасивність; *δύναμις* означає здібність, зосереджена в собі та готова до дії, а *ἐνέργεια* – здійснення, актуалізація цієї здібності [7, с. 31]. Звернемо також увагу на те, що хоча за змістом і за субстанцією енергія виявляється первинною щодо потенції, оскільки « <...> позднее в смысле становления — всегда раньше в смысле эйдоса и субстанции, как, напр., мужчина по эйдосу своему раньше мальчика и человек — раньше семени <...> » [6, с. 711, 712], проте за послідовністю реалізації, за формою здійснення, бездіяльність завжди виступає первинною щодо діяльності.

Дійсно, в питанні про людську діяльність і бездіяльність мова йде про можливість та її здійснення: «...то, чем мы обладаем по природе, мы получаем сначала как возможность (*dynamis*), а затем осуществляем в деятельности (*tas energeias apodidomen*) » [2, с. 75, 78]. Отже, бездіяльність постає як передумова та можливість діяльності, а різниця між діяльністю та бездіяльністю лише в реалізованості чи потенційності діяння.

Звертаючись до екзистенційних аспектів діалектики діяльності та бездіяльності, нагадаємо, що Аристотель визначав у якості сутнісно людської діяльності (*πράξις*) саме свідомі вчинки на основі свідомого вибору (*proairesis*), який пов'язаний із «рішенням» (*boyle*). Однак, у свою чергу, рішення людини завжди пов'язано із сумнівом – без нього не було б необхідності обирати [2, с. 102]. Вчинки людини належать до сфери практичної мудрості, розсудливості (*phronesis*), що має справу не із абсолютними істинами, а з мінливим, – тим, що може бути «і так і інакше». Саме тут ми помічаємо потужний екзистенційний аспект, оскільки у сфері людської практики виявляється невизначеність людського існування, що й створює необхідність вибору та рішення. Тривала відсутність у особистості свідомого вибору та рішення постає в якості бездіяльності як її екзистенціал.

Очевидно, що проблема взаємозв'язку діяльності та бездіяльності пов'язана із само-здійсненням людини, реалізації її сутності та потенцій. Саме через діяльність людина стає «кимсь», набуває своєї сутності: вчиняючи добро вона стає доброю, вчиняючи лихо – стає лихою. Аристотель навіть говорить про «*ergon*» як про призначення людини до якоїсь справи, покликання людини, як способу реалізації людиною своїх здібностей [2, с. 63].

Людина як «просвіт буття», відкриває світ через певні горизонти, засвідчуючи, таким чином, наявність сущого у своїй присутності через його неприхованість, очевидність і дійсність, стверджує буття сущого через діяльність, «виводить» істину із потенційності в дійсність, на чому наголошував М. Гайдеггер у своєму «Лісті про гуманізм». Саме подібні горизонти як екзистенційні схеми людини у Гайдеггера виступають необхідною передумовою збереження людини в її існуванні перед обличчям «хаосу», перед обличчям бездіяльності [7, с. 250-251].

Діяльність та бездіяльність постають в якості неодмінних екзистенціальів людини. Діяльність, в її істинному екзистенційному сенсі як піклування про власне буття,

виявляється екзистенційною потребою людини як робота по здобуттю істини, що виступає в якості тривкого підґрунтя людського існування. Бездіяльність же у значенні *aergia* постає як втеча від «рішення», втеча від вільного особистісного вчинку в інші, безособистісні форми існування (праця, розваги, споживання, секс) тощо; відтак, бездіяльність у таких формах постає як «забуття екзистенції», як несправжній спосіб існування.

Діяльність сутнісно розкривається як ствердження дійсності й наполегливості. Про людину діяльну можна сказати, що вона енергійна, а про бездіяльну – що вона млява. Відтак, можна простежити навіть уявлення про те, що у діяльній людини багато енергії, а людина млява й пасивна «не має сил» (тобто енергії) для діяльності. Аристотель говорить про зв'язок діяльності саме із невтомністю, наполегливістю, наявністю сил для діяльності (енергії) [6, с. 373]. Можна простежити зв'язок уявлення щодо діяльної людини із феноменом не тільки енергійності, а ще й волі.

До речі, ставлячи питання про те, що зумовлює людську діяльність, що є її діяльності визначальним, Аристотель вважав рушійними саме два начала – мислячий розум, (судження) та жадання, воління (*órexis*), віддаючи перевагу першому. Мислитель зауважує: «Начало, [источник], поступка – сознательный выбор, но как движущая причина, а не целевая, [в то время как источник] сознательного выбора – стремление и суждение, имеющее что-то целью» [2, с. 174]. Видно, що Аристотель тлумачить людську діяльність переважно телеологічно та раціонально.

Осмилення людського жадання в якості основної рушійної сили діяльності може бути приводом для критичного переосмислення уявлення Аристотеля про діяльність людини як ґрунтовану на розумі. Подібне раціональне пояснення людської діяльності надовго закріпилось в європейській філософії і було переглянуто в рамках ірраціоналістичних течій, що віддавали перевагу саме людському прагненню, волі, інстинкту (А. Шопенгауер, Ф. Ніцше, З. Фрейд).

Висновки. Аристотель наголошував на телеологічному характері людської діяльності, найвищою з яких вважав практику та споглядання, що зумовлювало й таку рису діяльності як трансцендентність, оскільки діяльність людини виявляється завжди виходом за межі безпосередньо даного, до надемпіричної мети, ідеї. Екзистенціальний смисл аристотелевої теорії діяльності полягає у ствердженні вибору мети й рішення щодо засобів її реалізації в якості вирішальних аспектів людської практики. Дійсно, у випадку вибору цілей діяльності та засобів їх втілення, за Аристотелем, йдеться ні про що інше, як про вибір самого способу буття людини.

Саме із вибором способу існування людини пов'язана діалектика діяльності й бездіяльності, де остання постає в аспекті такої форми людської активності, що характеризується потенційністю, нереалізованістю діяння, причиною чого може виступати як відсутність свідомої мети, проекту власного існування, так і свідоме утримання людини від діяльності й надання переваги споглядальному життю. Особливо важливою виявляється та форма бездіяльності, що представляє собою відмову людини від реалізації власних потенцій, перш за все – мислення. Виявлено діалектичну єдність діяльності й бездіяльності, де за смислом діяльність постає первинною щодо бездіяльності, проте за формою реалізації процесу діяльності саме бездіяльність завжди є першою.

Залишається питання про те, що саме є визначальними чинниками людської бездіяльності, адже Аристотель залишив це питання поза увагою. Виявляється також остаточно невизначеним співвідношення таких видів бездіяльності як лінивість та споглядання, що на перший погляд виявляють однакові ознаки, а також стосунок споглядання до діяльності. Розв'язання даних питань можливе через подальшу розробку феномену бездіяльності в його екзистенційних аспектах.

Список використаної літератури

1. Арентс Ганна. Становище людини / Пер. з англ. М. Зубрицька / Ганна Арентс. – Львів: Літопис, 1999. – 255 с.

2. Аристотель. Никомахова этика. / Аристотель. Сочинения: В 4-х томах. Т. 4 / Пер. с древнегреч.; Общ. ред. А. И. Доватура. – М.: Мысль, 1983. – С. 53-293.
3. Аристотель. Политика / Там само. – С. 375-644.
4. Аристотель. Поэтика / Там само. – С. 645-680.
5. Асмус В. Ф. Античная философия. Учебное пособие. Изд. 2-е, доп. / В. Ф. Асмус. – М.: Высшая школа, 1976. – 543 с.
6. Лосев А. Ф. Учение Аристотеля о потенции и энергии (толкование XI-й книги «Метафизики») / А. Ф. Лосев // Аристотель. Метафизика. (Переводы. Комментарии. Толкования) Сост. и подготовка текста С. И. Еремеев. – СПб.: Алетейя, 2002; Киев: Эльга, 2002. – С. 699-718.
7. Хайдеггер М. Ницше. – Т. 1. – Пер. с нем. А. П. Шурбелева / М. Хайдеггер. – С 16.: Владимир Даль, 2006. – 610 с.
8. Шульц П. Философская антропология. Введение для изучающих психологию. – // Электронный ресурс. – Новосибирск: НГУ, 1996. – Режим доступа: <http://www.psylib.ukrweb.net/books/shultz01/txt02.htm>. - 11.08.2011.
9. Barga Robert M. Aristotle on Voluntary Action, Virtue, and Deliberation. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://whalerty.com/wordpress/2010/03/18/aristotle-on-voluntary-action-virtue-and-deliberation/> - 20.09.2011.
10. Potentiality and actuality. – [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://en.wikipedia.org/wiki/Potentiality_and_actuality - 02.12.2011.

Одержано редакцією 08.08.2012

Прийнято до публікації 21.08.2012

Аннотация. Снитко Д. Ю. Феномен человеческой бездеятельности в философии Аристотеля. В данной статье рассмотрен феномен человеческой бездеятельности в философии Аристотеля. Особое внимание уделено экзистенциальным аспектам соотношения деятельности и бездеятельности человека.

Ключевые слова: человек, деятельность, бездеятельность, творчество, экзистенция.

Summary. Snit'ko D. Yu. The phenomenon of human inactivity in Aristotle's philosophy. This article considers a human inactivity in an Aristotle's philosophy. Special attention is concentrated on the existential aspects of relations between activity and inactivity.

Key words: human being, activity, inactivity, creative work, existence.